

РИЗИКОГЕННІ ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНІ

Соціальна напруженість породжується несправдженням колективних очікувань щодо гарантованості певного набору благ, які можна вважати соціально-економічними детермінантами соціальної злагоди. В момент, коли соціальна напруженість переходить в форму деструктивної соціальної реакції (конфлікт, відмова у визнанні, саботаж, пасивність, деструктивні та ворожі дії), вона створює загрозу національній безпеці. Моніторинг соціальних настроїв (що формують суб'єктивний аспект соціальної напруженості) та визначення чинників погіршення соціального самопочуття на основі аналізу статистичних даних (об'єктивний аспект соціальної напруженості) є головними передумовами формування зважених управлінських рішень щодо розподілу і перерозподілу суспільних ресурсів.

Цілком природньо, що негативні тенденції у формуванні суспільних настроїв набувають динаміки в періоди радикалізації трансформацій та уповільнюються в часи соціально-економічної та суспільно-політичної стабілізації.

Суб'єктивний аспект соціальної напруженості: соціально-економічне підґрунтя формування суспільних настроїв

Не зважаючи на присутність воєнної загрози і тих суспільно-політичних та соціально-економічних ризиків, які вона несе, головним джерелом зростання соціальної напруженості в останні два роки стало загострення проблем у сфері матеріальної забезпеченості населення. Так, результати моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України, свідчать про те, що середній сукупний дохід на одного члена сім'ї в Україні у липні 2015 р. складав 1882 грн (\$ 85)¹. За рік до цього даний показник дорівнював 1717 грн що складало 133 од. в доларовому еквіваленті.

¹ Тут і далі дані опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», здійсненого Інститутом соціології НАН України в липні 2015 р.

Не зважаючи на те, що темпи падіння середньомісячного доходу на одного члена сім'ї у порівнянні з попереднім роком в 2014 та 2015 рр. були приблизно однаковими (1,5 та 1,6 разу відповідно), в 2015 р. суб'єктивне відчуття бідності населенням України значно поглибилось. Так, на думку респондентів опитування, величина доходу на одну особу на місяць, що реально забезпечувала б прожитковий мінімум на той час, була майже вдвічі більшою за його фактичний розмір (\$ 164 проти \$ 85). Водночас за рік до цього це співвідношення становило приблизно 1,5 разу (\$ 193 проти \$133).

В таких умовах підвищена тривалість періоду падіння доходів населення разом із подальшою невизначеністю у цій сфері є одним із головних факторів посилення соціальної напруженості: понад 9 з 10 респондентів² дослідження не мають можливості здійснювати будь-які заощадження, що означає – навіть найменші проблеми зі здоров'ям або вихід з ладу предметів першої необхідності перетворюється на складну життєву ситуацію. При цьому найбільш уразливими виступають представники робітничих спеціальностей, які, частіше за все, є найманими працівниками: 40,1 % з них зазначили, що у разі втрати основного джерела доходу вони зможуть прожити, забезпечуючи свої мінімальні потреби, не більше місяця, ще 33 % вказали термін «від місяця до трьох», 8,8 % – «від трьох місяців до півроку». Таким чином, серед цієї численної категорії респондентів посилюється страх залишитися безробітним³, що збільшує і без того високу напруженість у сфері зайнятості: 43,1 % опитаних влітку минулого року заявили, що їм не вистачає роботи, яка їм підходить, 49,3 % пожалілися на відсутність можливості мати додатковий заробіток, майже кожному третьому респонденту (31,2 %) не вистачало можливості працювати з повною віддачею, приблизно така сама частка респондентів заявили, що вони не

² Сукупна кількість тих, хто у 2015 р. на питання щодо матеріального стану сім'ї дав відповідь: «часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо» (1,3 %), «не вистачає продуктів харчування – іноді голодуємо» (4,2 %), «вистачає лише на продукти харчування» (39,3 %), «вистачає загалом на прожиття» (35,4 %), «вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень» (12,3 %).

³ Доля респондентів, які зазначили, що, на їхню думку, зараз люди найбільше бояться втратити роботу, зросла з 60,2 % в 2014 р. до 70,3 % в 2015 р.

задоволені своєю роботою в цілому (8,4 % «зовсім не задоволений» і 22,7 % «скоріше не задоволений»).

Результати моніторингового опитування свідчать про те, негативні зміни у складі матеріальної складової умов життя в останні роки є фактором зменшення суспільної підтримки здійснюваних реформ, особливо серед людей робітничих професій. Під час останнього опитування більше половини з них (53,3 %) заявили, що не готові терпіти зниження рівня життя (24,9 % з цієї категорії аргументували це тим, що їхній поточний рівень життя вже і без цього є нестерпним), 37 % готові його терпіти лише нетривалий час, і тільки 5 % виявили готовність прийняти погіршення умов життя задля втілення реформ⁴. Примітним є той факт, що в 2015 р. суттєво (з 39,9 % до 51,7 %) збільшилася частка тих, хто вважав, що у найближчий (на час опитування) рік ніяких позитивних змін у житті країни не відбудеться, доля ж тих, хто вірив у те, що суспільно-економічне життя більш-менш налагодиться, зменшилася з 22,3 % у 2014 р. до 19 % у 2015 р. Це свідчить про продовження процесу накопичення суб'єктивних тригерів соціального вибуху.

Посилює соціальну напруженість і той факт, що складнощі матеріального характеру супроводжуються погіршенням медико-демографічної ситуації, про що свідчить збільшення частки населення, що оцінюють свій стан здоров'я як «дуже поганий» (з 2,5 % в 2014 р. до 2,8 % в 2015 р.) та «поганий» (з 16,1 % до 19,1 %)⁵. При цьому тільки трохи більше половини (52,4 % у порівнянні з 57,3 % за рік до цього) опитаних заявили, що стан їхнього здоров'я задовільний, менше ніж кожен четвертий – 23 %, за власними відчуттями, має відмінне здоров'я. Тим не менше, 37,8 % респондентів зізналися, що здоров'я їм не вистачає, ще 20,5 % не змогли визначитися з цим питанням. Водночас майже половина опитаних (48,9 %) впевнено відзначили, що їм не вистачає необхідної медичної допомоги.

⁴ Буткалюк В. Якість життя робітників в країні / В. Буткалюк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2015. – Випуск 2 (16). – С. 348.

⁵ За даними моніторингового дослідження, здійсненого Інститутом соціології НАН України в липні 2015 р.

З медико-демографічними факторами пов'язані і досить поширені страхи населення: 19,6 % учасників дослідження вважають, що в даний час люди бояться зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо), 12,2 % думають, що в країні присутній страх наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Особливості поєднання об'єктивних індикаторів соціальної напруженості на регіональному рівні

Відсутність позитивних зрушень у послабленні дії факторів, що впливають на формування соціального клімату в суспільстві, підтверджують результати комплексної (за набором головних індикаторів) оцінки соціальної напруженості в Україні та її окремих регіонах. Така оцінка дії факторів соціально-економічного характеру на формування соціальної напруженості в суспільстві, здійснена з урахуванням основних сфер впливу (рівень матеріальної забезпеченості, напруженість у сфері зайнятості, медико-демографічна ситуація, умови життя), свідчить про наявність проблем, що породжують соціальні протиріччя та стоять на перешкоді досягненню взаєморозуміння та соціальної злагоди в суспільстві.

Для представлення результатів дослідження слід відмітити, що його логіка передбачає наступне: більше значення отриманої оцінки означає вищий ступінь соціальної напруженості в регіоні, і навпаки – значення оцінок по мірі наближення до 0 свідчать про все більш сприятливу ситуацію. За інтегральним показником в Україні у 2015 р. ситуація з соціальною напруженістю дещо погіршилась у порівнянні з попереднім періодом, проте темпи її зростання значно уповільнились. При цьому в минулому році відбувся злам негативних тенденцій щодо формування соціальної напруженості у таких сферах суспільного життя як медико-демографічна ситуація та умови життя населення (рис.1).

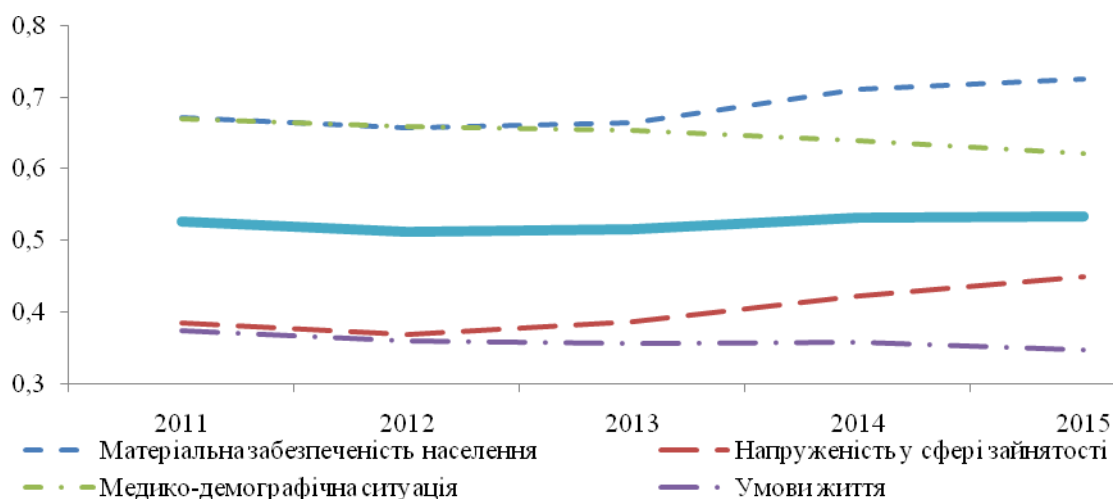

Рис. 1. Динаміка рівня соціально-економічної напруженості в Україні у 2011-2015 рр.

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків.

Інтегральна оцінка дії факторів соціально-економічного характеру на формування соціальної напруженості підтверджує наявність значних регіональних відмінностей. Зазначений процес диференціації розвитку територій має стійку тенденцію до поглиблення, що генерує нові ризики та загрози соціальній стабільності. Посилення соціально-економічної нерівності серед регіонів є перешкодою на шляху до консолідації суспільства, призводить до порушення принципу рівної доступності до споживання соціальних благ та послуг, загострює соціальну міжрегіональну диференціацію та сприяє посиленню соціальної напруженості в суспільстві. Окрім Донецької та Луганської областей несприятливою ситуацією вирізняються Запорізька, Кіровоградська, Дніпропетровська, Сумська, Черкаська, Миколаївська та Херсонська області (рис. 2).

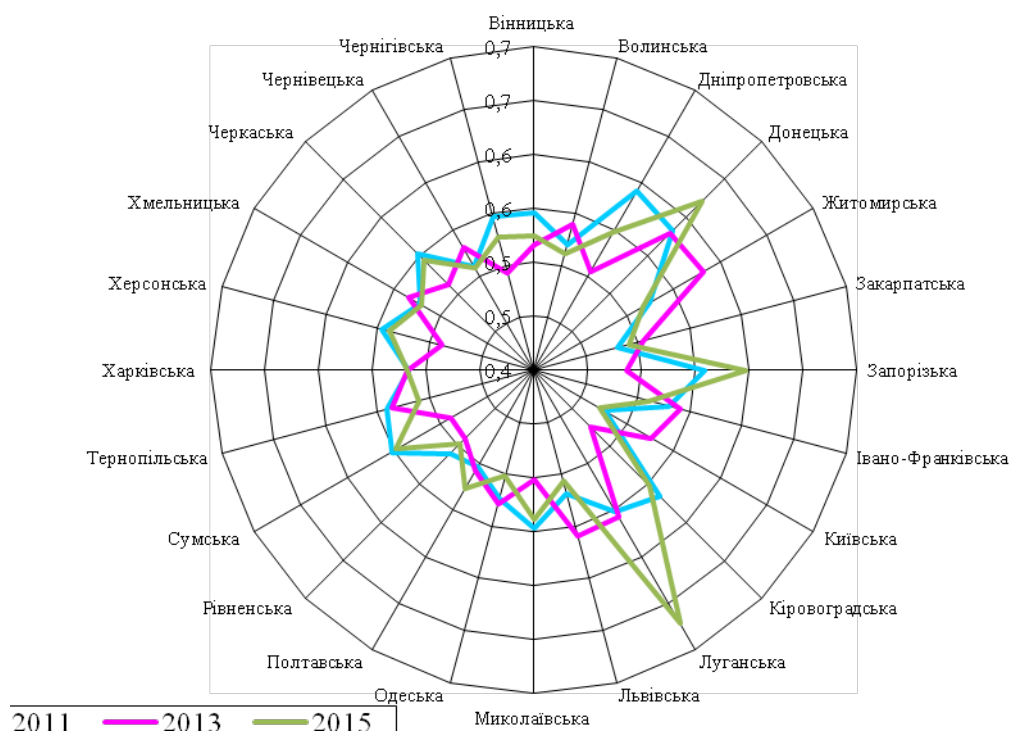

Рис. 2. Динаміка стану соціально-економічної напруженості в регіонах України у 2011-2015 рр.

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків.

В табл. 1 відображене ранжування регіонів України за рівнем напруженості, значення якого зменшується в представлених нижче результатах зі зростанням номеру рангової позиції території. Представлені дані свідчать про те, що в Луганській та Донецькій областях найбільш несприятливими є характеристики умов життя та трудової сфери. Напруженою зберігається ситуація у медико-демографічній та трудовій сферах в Запорізькій області, у медико-демографічній сфері в Чернігівській. При цьому Волинська та Тернопільська області мають значні проблеми з матеріальною забезпеченістю населення. Слід відзначити Хмельницьку область, яка за усіма чотирма сферами демонструє рівномірно позитивні зрушення у 2015 р. на тлі просторових та часових коливань в інших регіонах країни, хоча за характеристиками матеріальної забезпеченості населення вона залишається серед регіонів-аутсайдерів. Найслабшою ланкою у створенні сприятливих для життєдіяльності населення умов життя в

Хмельницькій області виступає рівень матеріального забезпечення, що залишається характерним для регіонів Західної України.

Таблиця 1

Рейтинг областей України за детермінантами оцінки соціальної напруженості в період 2013 – 2015 рр.

Область	Рівень матеріальної забезпеченості		Напруженість у сфері зайнятості		Медико-демографічна ситуація		Умови життя	
	Місце регіону у 2015р.	Порівняно з 2014 р.	Місце регіону у 2015р.	Порівняно з 2014 р.	Місце регіону у 2015р.	Порівняно з 2014 р.	Місце регіону у 2015р.	Порівняно з 2014 р.
Вінницька	16	↓	8	↑	12	↓	19	↓
Волинська	2	↓	20	↑	19	↓	17	↓
Дніпропетровська	24	↓	10	↑	7	↓	3	↓
Донецька	15	↑	2	↑	10	↓	2	↓
Житомирська	10	↑	17	↓	14	↓	16	↓
Закарпатська	8	↑	18	↑	23	↓	14	↓
Запорізька	17	↑	3	↑	2	↓	4	↓
Івано-Франківська	6	↓	7	↓	21	↓	20	↓
Київська	19	↓	22	↑	15	↓	24	↓
Кіровоградська	13	↓	12	↓	6	↓	5	↑
Луганська	21	↑	1	↑	16	↓	1	↑
Львівська	12	↓	14	↑	22	↓	9	↑
Миколаївська	4	↓	21	↓	9	↓	6	↑
Одеська	20	↓	23	↑	17	↓	8	↓
Полтавська	23	↑	4	↑	11	↓	12	↑
Рівненська	11	↑	11	↓	24	↓	13	↓
Сумська	18	↑	5	↓	4	↓	7	↓
Тернопільська	1	↓	16	↑	18	↓	22	↓
Харківська	14	↑	24	↑	5	↓	11	↓
Херсонська	9	↓	9	↑	13	↓	10	↓
Хмельницька	3	↓	19	↓	8	↓	23	↓
Черкаська	7	↑	6	↑	3	↓	21	↓
Чернівецька	5	↑	13	↓	20	↓	15	↓
Чернігівська	22	↓	15	↑	1	↓	18	↓

↓ - пом'якшилась ситуація ↑ - погіршилась ситуація (у порівнянні з попереднім роком)

Джерело: складено за авторськими розрахунками.

Якщо за медико-демографічними характеристиками та показниками, що характеризують умови життя населення, за останній рік в переважній більшості регіонів окреслились позитивні зрушення, то ситуація в сфері зайнятості та матеріального забезпечення демонструє незначне покращення лише в окремих областях. В більшості же областей України негативна дія факторів у цих сферах посилилась, створюючи несприятливу ситуацію в суспільстві та формуючи ризики та загрози національній безпеці держави. Розподіл регіонів України за комплексними оцінками матеріальної забезпеченості населення та сфери зайнятості представлений у табл. 2.

Таблиця 2

Групування областей України за рівнем напруженості у сферах зайнятості та матеріальної забезпеченості населення України (2015 р.)

		Матеріальна забезпеченість населення		
		<i>Висока напруженість</i>	<i>Середній рівень напруженості</i>	<i>Слабкий рівень напруженості</i>
Сфера зайнятості	<i>Висока напруженість</i>	Івано-Франківська Черкаська	Донецька Вінницька Запорізька Сумська Луганська	Полтавська
	<i>Середній рівень напруженості</i>	Чернівецька	Херсонська Рівненська Львівська Кіровоградська	Дніпропетровська
	<i>Слабкий рівень напруженості</i>	Тернопільська Волинська Хмельницька Миколаївська Закарпатська	Житомирська Харківська Київська Одеська Чернігівська	

Джерело: складено за авторськими розрахунками

Як видно з табл. 2, жодна з областей не продемонструвала одночасно слабкий рівень напруженості в обох сферах, водночас до групи з високим рівнем напруженості і в сфері прикладання праці, і у в сфері доходів увійшли Черкаська та Івано-Франківська області. По п'ять областей розташувались в

групах з високим рівнем напруженості в сфері зайнятості та середнім рівнем в галузі матеріального забезпечення і у групі з високим рівнем напруженості в питаннях матеріальної забезпеченості населення та слабким рівнем напруженості у сфері прикладання праці. Ці результати значною мірою визначили розміщення даних областей в загальному рейтингу. Водночас низький рівень соціальної напруженості за інтегральною оцінкою характерний для областей з середнім рівнем напруженості за характеристиками матеріальної забезпеченості та слабким рівнем в сфері зайнятості (Житомирської, Харківської, Київської, Одеської, Чернігівської).

Оцінка ризику порушення соціальної стабільності внаслідок підвищення рівня соціальної напруженості

Аналіз суб'єктивного аспекту соціальної напруженості свідчить про те, що її зростання має прихований характер, хоча і оформлене у негативну оцінку більшою частиною населення свого місця у нинішній соціальній структурі. За останній рік рекордно зросла частка тих, хто не задоволений своїм становищем у суспільстві, причому зростання це відбулося як за рахунок тих, хто рік тому не міг визначитися з відповіддю на це питання, так і за рахунок тих, хто у попереднє опитування почувався задоволеним своїм соціальним статусом (рис. 3).

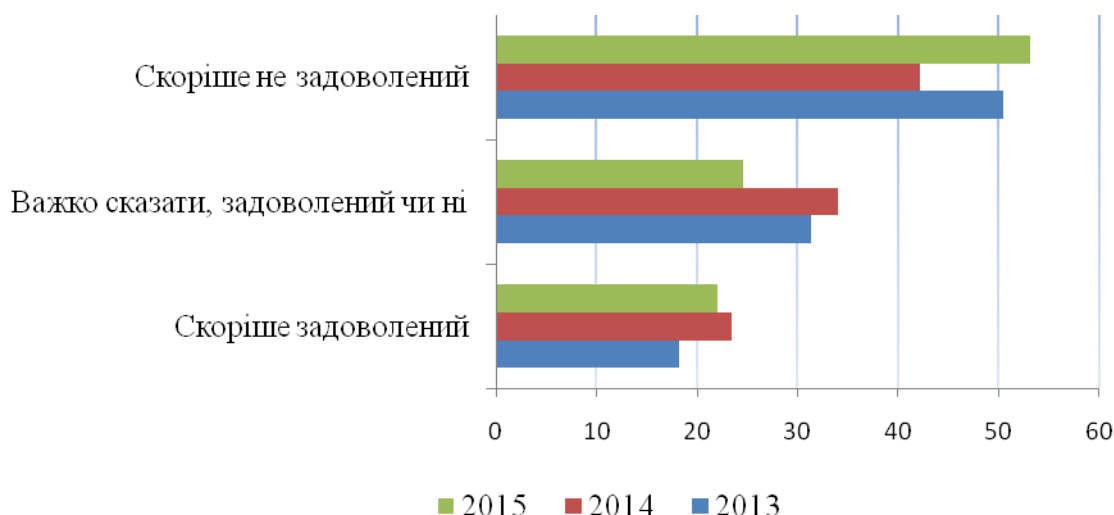

Рис. 3. Розподіл респондентів за відповіддю на питання «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?» в 2013 – 2015 рр.

Джерело: щорічне дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін»⁶.

В цій ситуації, за даними моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у липні 2015 р., готовність населення брати участь в акціях протесту минулого року в цілому по країні знизилася: кожен другий респондент (порівняно з 43,5 % у 2014 р.) відповів, що скоріше не готовий долучатися до мітингів і демонстрацій, в той час як виявили таку готовність тільки чверть респондентів (25,5 % у порівнянні з 29,6 % за рік до того). При цьому найбільший протестний потенціал сконцентровано в західних областях України та м. Києві, як і у 2013-2014 рр.⁷. Водночас, у 2015 р. помітно збільшилася (з 38,8 % до 42,6 %) частка осіб, які вважають, що масові виступи проти падіння рівня життя або на захист своїх прав, в їхньому населеному пункті малоімовірні, в той час як досить ймовірним такий розвиток подій назвали 36 % (у порівнянні з 34,7 % за рік до цього).

⁶ Див. додатки в: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – 780 с.

⁷ Головаха Є. Соціальна напруженість і потенціал протесту в українському суспільстві: сучасний стан і динаміка / Головаха Є., Жуленьова О. // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2015. – Випуск 2 (16). – С. 197.

Найчастіше серед заходів і засобів одстоювання своїх прав респонденти опитування відзначили «законні мітинги та демонстрації» (33,7 %), «збирання підписів під колективними петиціями» (27,1 %), «участь у передвиборчих кампаніях» (22,4 %), «пікетування державних установ» (10,7 %), «бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)» (8,4 %). Потрібно відзначити, що майже третина респондентів (30,4 %) вказали на те, що не вважають жоден із запропонованих у переліку анкети заходів настільки припустимим і ефективним, щоб особисто брати у ньому участь⁸.

Висновки та рекомендації

Проведений аналіз свідчить, що ситуація в суспільстві перебуває під впливом складних соціально-економічних та політичних факторів, велика кількість з яких не сприяють пом'якшенню соціальної напруженості. Зокрема, невтішні тенденції спостерігаються в сферах зайнятості та доходів населення, які є основними чинниками зростання життєвого рівня та захисту від ризику бідності. При цьому невпинний процес посилення просторової неоднорідності регіонів зумовлений передусім недосконалістю державної та регіональної політики та непослідовністю проведення реформ у напрямі конвергенції регіонального розвитку та забезпечення соціальної справедливості. Вагомим чинником збереження негативних тенденцій виступають наслідки російської агресії, в результаті якої значна кількість населення опинилась в умовах «раптової бідності», втративши роботу, житло, майно, доступ до соціальних послуг, розірвавши соціальні зв'язки. Кризова соціально-економічна і політична ситуація, що призвела до суттєвого звуження сфери прикладання праці, та неврегульоване переміщення працездатного населення по території України без врахування структурних особливостей регіональних ринків праці мають наслідком зростання навантаження на локальні ринки праці та генерують проблеми

⁸ Дані опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», здійсненого Інститутом соціології НАН України в липні 2015 р.

щодо працевлаштування, збільшення масштабів бідності, соціальної реінтеграції та адаптації. Питання реінтеграції та адаптації вимушених переселенців на новому місці, можливість їх соціалізації та підвищення економічної активності є досить важливим у контексті пом'якшення напруженості в суспільстві.

В цілому ситуацію в Україні та більшості регіонів можна оцінити як напружену та таку, що сприяє загостренню соціальних проблем та суттєво впливає на соціально-економічне самопочуття населення і робить значний внесок у посилення загального рівня соціальної напруженості.

1. Для забезпечення тривалої соціально-економічної стабільності та здійснення ефективного контролю над головними факторами формування соціальної напруженості потрібно розробити, прийняти та реалізувати першочергові стратегічні документи.

- Довгострокову **Стратегію соціально-економічного розвитку** (до 2030 р.), що передбачала б поетапне здійснення системних перетворень, спрямованих на досягнення цілей сталого розвитку, задекларованих на Саміті ООН у вересні 2015 р. з урахуванням сучасних реалій і цілей розвитку країни (системні перетворення, боротьба з корупцією, курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію) та світових тенденцій суспільно-економічного розвитку (зміна вектору розвитку в бік радикальної децентралізації, надання максимальної гнучкості функціональним структурам, збільшення їхньої рухливості та динамізму). Така стратегія має базуватись на принципах цілеспрямованості, транспарентності, системності, узгодженості, науково-практичної обґрунтованості, ефективності та соціальної спрямованості.

Підпорядкувати новій Стратегії соціально-економічного розвитку діючу Стратегію подолання бідності, удосконалену і доповнену наступними обов'язковими елементами:

- ✓ стратегічні цілі, напрями їх досягнення та цільові орієнтири;

✓ система критеріїв визначення ефективності реалізації Програми, в якій індикатори вимірювання ефективності повинні корелювати з поставленими завданнями;

✓ реальні часові параметри реалізації заходів, спрямованих на досягнення поставлених завдань.

- Комплексну **Програму подолання соціально-економічних наслідків воєнного конфлікту**, що передбачала б реалізацію комплексу заходів, спрямованих на вирішення проблем населення окупованих, звільнених та прилеглих територій, зокрема: відновлення житлового фонду, транспортної та соціальної інфраструктури, надання соціальних послуг, в тому числі сприяння у працевлаштуванні.

Для підготовки вказаних документів доцільно створити міжвідомчі робочі групи з залученням до них науковців та представників громадських організацій

2. Головним чинником зниження територіальної диспропорційності є **реформування системи державних соціальних стандартів і гарантій** та втілення останніх у повному обсязі на всіх територіях. Найпершими кроками у цьому напрямі повинні стати:

✓ формування гарантованого державою переліку соціальних послуг та визначення необхідних обсягів їх фінансування;

✓ розробка та затвердження у повному обсязі системи державних соціальних стандартів (відповідно до Закону України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”), де широко представлені деталізовані стандарти надання соціальних послуг, у тому числі медичних;

✓ встановлення і дотримання співвідношень між основними гарантованими виплатами (наприклад, мінімальною заробітною платою і мінімальною пенсією, стипендією, виплатою на випадок безробіття) для недопущення викривлень у системі соціальних гарантій і у базових співвідношеннях між доходами від зайнятості та соціальними трансфертами;

✓ розширення системи соціальних стандартів за рахунок галузевих стандартів оплати праці та додаткових територіальних гарантованих соціальних послуг.

3. Актуальним питанням регіональної політики залишається розробка та реалізація комплексу модернізаційних інструментів, спрямованих на зниження територіальної диспропорційності, як за рахунок соціальної підтримки та сприяння розвитку зон найвищої вразливості, так і в результаті податкового стимулювання точок найбільш стрімкого соціально-економічного зростання. У цьому контексті головним завданням регіональної влади є поступова відмова від патерналістських підходів у вирішенні як економічних питань (через підвищення фінансової грамотності населення та популяризацію всіх видів самозабезпечення), так і актуальних суспільно-політичних проблем (через підвищення суспільної активності та розвиток громадських ініціатив).

Відділ соціальної безпеки

(Л.Д. Яценко, О.О. Коломієць, К.О. Ковязіна)